

AZƏRBAYCAN SSR-NİN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ 1920-1922-Cİ İLLƏRDƏ

Abbasova Oksana Əbdül

Bakı Dövlət Universiteti

oksana.abbasova88@gmail.com

Açar sözlər: *neft, iqtisadi əlaqələr, Genuya konfransı, Avropa ölkələri, Moskva müqaviləsi*

Xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsindən sonra dağıdılmış kənd təsərrüfatını, eləcə də, neft sənayesini bərpa etmək Azərbaycan SSR-in ilk məqsədlərindən biri idi. 1920-ci ilin may ayından etibarən Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr orqanı yaradıldı. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri nisbətən sərbəst idi. 1920-ci ilin iyul ayında Azərbaycan SSR Xarici Ticarət Komissarlığı təşkil olundu. Komissarlığın əsas vəzifəsi bir sıra ölkələrlə ticarət əlaqələrinin bərpa olunması və xarici ticarətin dövlət inhisarına alınmasına nail olmaq idi. Azərbaycan SSR başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaratmağı və onlarla müqavilələr bağlamağı yalnız RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı vasitəsi ilə həll edə bilərdi. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR-in ticarət-iqtisadi əlaqələrində bitərəf siyasət yeritməsi, Rusiyaya meyl göstərməsi və eləcə də, Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri sovet hökumətinin tanınması müqabilində yaradıla biləcəyi ilə bağlı məsələlər təhlil edilir.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1920-1922 гг.

Аббасова Оксана Абдул

Ключевые слова: *нефть, экономические отношения, Генуэзская конференция, Европейские страны, Московское соглашение*

Одной из первых целей Азербайджанской ССР было восстановление сельского хозяйства, а также нефтяной промышленности, разрушенных в результате иностранного военного вмешательства и гражданской войны. В мае 1920 года был создан орган экономических связей Азербайджана с зарубежными странами. В этот период торговые отношения Азербайджанской Республики с зарубежными странами были относительно свободными. В июле 1920 г. был образован Комиссариат

внешней торговли Азербайджанской ССР. Главной задачей комиссариата было восстановление торговых отношений с рядом стран и достижение государственной монополии на внешнюю торговлю. Азербайджанская ССР могла принять решение об установлении экономических отношений с другими странами и заключать с ними соглашения только через Народный комиссариат иностранных дел РСФСР. В статье также анализируется односторонняя политика Азербайджанской ССР в торгово-экономических отношениях в 1920-1922 годах, ее склонность к России, а также возможность установления экономических отношений с европейскими странами в обмен на признание Советского правительства.

ECONOMIC RELATIONS OF THE AZERBAIJANI SSR IN 1920-1922

Abbasova Oksana Abdul

Keywords: *oil, economic relations, Genoa Conference, European countries, Moscow agreement*

One of the first goals of the Azerbaijani SSR was to restore agriculture, as well as the oil industry, which had been destroyed after foreign military intervention and the civil war. Thus, in May 1920, the body of economic relations of Azerbaijan with foreign countries was established. During this period, the trade relations of the Republic of Azerbaijan with foreign countries were relatively free. In July 1920, the Foreign Trade Commissariat of the Azerbaijan SSR was established. The main task of the Commissariat was to restore trade relations with a number of countries and to achieve a state monopoly on foreign trade. Thus, the Azerbaijani SSR could decide to establish economic relations with other countries and conclude agreements with them only through the People's Commissariat of Foreign Affairs of the RSFSR. The article also analyzes the unilateral policy of the Azerbaijani SSR in trade and economic relations in 1920-1922, its inclination towards Russia, as well as the possibility of establishing economic relations with European countries in exchange for the recognition of the Soviet government.

***

Xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsindən sonra dağıdılmış kənd təsərrüfatını, ilk növbədə ən vacib təsərrüfat sahələrindən biri olan neft sənayesini bərpa etmək Azərbaycan SSR-in ilk məqsədlərindən biri idi. Beləliklə, 1920-ci ilin may ayından etibarən Azərbaycanı xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr orqanı yaradıldı. Azərbaycan SSR-in ilk çağlarda, Litva, Latviya, Estoniya, Ermənistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Əfqanıstan, Buxara,

Dağıstan və b. dövlət qurumları ilə diplomatik əlaqələri var idi[1]. Hər iki tərəfi maraqlandıran məsələlər barəsində danışıqlar da aparılırdı. Bir neçə xarici ölkənin Bakıda nümayəndəlikləri, Azərbaycanın da həmin ölkələrdə nümayəndəlikləri, konsulluqları mövcud idi. Qonşu ölkələrlə siyasi və iqtisadi sazişlər razılaşdırılır, ticarət haqqında danışıqlar aparılırdı.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin təşkil edilməsi üçün görülən ilk tədbirlərdən biri 1920-ci il iyunun 1-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovun imzaladığı “Xarici ticarətin inhisarı” adlı dekret oldu. Bu dekretə əsasən xarici ticarət dövlət inhisarına alındı, ölkə ərazisindən malların idxal və ixracı yalnız Azərbaycan Hökumətinin icazəsi ilə həyata keçirilməli idi [2].

Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri nisbətən sərbəst idi. 1920-ci il iyul ayında Azərbaycan SSR Xarici Ticarət Komissarlığı (AXTK) təşkil olundu. Komissarlığın əsas vəzifəsi bir sıra ölkələrlə ticarət əlaqələrinin bərpa olunması və xarici ticarətin dövlət inhisarına alınmasına nail olmaq idi. Qısa müddət ərzində bir sıra Avropa ölkələri ilə, o cümlədən İtaliya, Almaniya, Fransa və İsveçrənin ticarət firmaları ilə əlaqələr yaradıldı. Batum limanı vasitəsilə ölkəyə zəruri texniki, elektrik avadanlıqları, metal məmulatları, kənd təsərrüfatı alətləri və kütləvi istehlak malları (dərman preparatları, paltar, ayaqqabı, qənd, çay və s.) idxal edilirdi. Azərbaycandan isə bu ölkələrə xalça və ipək məmulatı, qaragül dəri, qara kürü, yun və s. mallar göndərilirdi.

Lakin, 1920-ci il 7 avqust xarici ticarət məsələlərinə dair sazişə əsasən, Azərbaycan SSR başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaratmağı və onlarla müqavilələr bağlamağı yalnız RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı vasitəsilə həll edə bilərdi. 1920-ci il iyulun 15-də AK(b)P MK bürosu mal mübadiləsi barədə müqavilə bağlamaq haqqında Gürcüstanın menşevik hökumətinin təklifini (neftlə mübadilə etmək üçün parça, ayaqqabı, kağız və s. təklif olunurdu) müzakirə edərək, belə bir ticarət müqaviləsi bağlamağı qərara almış və bunu onunla əsaslandırılmışdı ki, Azərbaycanın Rusiya ilə ümumi iqtisadi siyasəti var (neft məsələsi ümumi məsələdir, onu birgə həll etmək lazımdır); siyasi məsələ iqtisadi məsələ ilə sıx bağlıdır.

V.İ.Lenin 1921-ci il 21 sentyabr tarixli teleqramla N.Nərimanova “Vilayət Xarici Ticarət idarəsinin və RK(b)P MK-nın icazəsi olmadan nə almanlarla, nə də başqaheç kəslə xarici ticarət müqaviləsi bağlamayın” kimi göstərişlər verməklə bu məsələnin tamamilə RSFSR-in səlahiyyətinə aid olmasını təkid edirdi[2]. Belə bir şəraitdə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1921-ci il 21 avqust tarixli dekreti ilə Azərbaycan SSR ərazisində idarə və təşkilatlar, həmçinin fiziki şəxslər tərəfindən idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması qadağan edildi. Xarici ticarət fəaliyyəti sovet orqanlarının əlində cəmləşdirildi.

Azərbaycan SSR-in gərgin daxili və xarici vəziyyəti bütün sovet respublikaları ilə, ilk növbədə RSFSR-lə dostluq münasibətləri və iqtisadi əlaqələr yaradılmasını tələb edirdi. 1920-ci il mayın 20-də RK(b)P MK-nın qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: G.Çiçerinə tapşırılsın ki, qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün danışıqlara başlamaq təklifi ilə Azərbaycan sovet hökumətinə müraciət etsin. RSFSR hökuməti Xalq Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerin öz imzası ilə Azərbaycan SSR hökumətinin başçısı N.Nərimanova xüsusi nota göndərərək, "ümumi məqsədlərə nail olmaq naminə öz müntəzəm əməkdaşlığı yolunda hər iki Respublikanın birgə fəaliyyətini asanlaşdıran daimi qarşılıqlı münasibət formaları yaratmaq haqqında" danışıqlara başlamağı təklif etdi. Notada həmçinin deyilirdi: "Rusiyanın sovet hökuməti zənn edir ki, məqsədlərimizin birliyi və fəhlə-kəndli quruluşunun həmrəyliyi, təbii, hər iki qardaş respublikanı - Rusiya və Azərbaycan respublikalarını rəsmiləşdirilmiş sarsılmaz əlaqələr yaradılmasına gətirib çıxara bilər və bu əlaqələr ümumi sovet siyasəti yolunda daimi əməkdaşlığı asanlaşdırar"[2].

Beləliklə, 1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında müqavilə imzalandı. Müqavilədə göstərilirdi ki, bir tərəfdən Azərbaycan SSR hökuməti və digər tərəfdən isə RSFSR hökuməti "Azərbaycan və Rusiyanın zəhmətkeş kütlələrinin tam mənafe birliyinin dərk olunmasını əsas tutaraq və ancaq hər iki respublikanın bütün qüvvələrini tam birləşdirməklə ümumi düşməyə - imperialist burjuaziyaya qarşı ağır mübarizədə onların müvəffəqiyyət qazanmalarının təmin oluna biləcəyini nəzərə alaraq, bu müqaviləni bağlamağı qərara almışlar". Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: "Azərbaycan və Rusiya öz aralarında sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar". İkinci maddədə göstərilirdi ki, hər iki respublika hərbi orqanlarını, xalq təsərrüfatı, xarici ticarət, təchizat, dəmiryol və su nəqliyyatı, maliyyə, poçt və teleqraf orqanlarını ən qısa müddətdə birləşdirməlidirlər. RSFSR və Azərbaycan SSR eyni zamanda, müqaviləyə əlavə olaraq, ərzaq siyasətinin, poçtun, teleqrafın birləşdirilməsinə və maliyyə, xarici ticarət, iqtisadi siyasət məsələlərinə dair sazişlər bağladılar. Azərbaycan SSR-in dəmir yollarının "Azərbaycan dəmir yolları" adı altında RSFSR-in dəmiryol şəbəkəsinə daxil edilməsi haqqında saziş isə hələ 1920-ci ilin avqustunadək imzalanmışdı.

Azərbaycan Rusiyaya hər şeydən əvvəl yanacaq təchizatçısı, rus mallarının satış bazarı və güclü dəniz nəqliyyatı qovşağı kimi lazım idi. Azərbaycan SSR-in gömrük xidmətinin idarə edilməsinin Moskvaya tabe edilməsinin də kökündə bu maraqlar dururdu. Azərbaycanda Rusiyanın maraqlarının hüquqi təminatı 1920-ci il sentyabrın 30-da imzalanmış müqavilə və müxtəlif məsələləri əhatə edən sazişlərlə təmin edildi.

1920-ci il aprelin 29-da şüşə-farfor istehsalı işçilərinin qurultayında sovet Rusiyasının daxili və beynəlxalq vəziyyətini şərh edən V.İ.Lenin Bakineftini nəzərdə tutaraq deyirdi ki, "biz elə bir iqtisadi baza əldə etmişik

ki, bizim bütün sənayemizi canlandıra bilər. Bakıda milyon pudlarla neft vardırki, son vaxtlar satışı mümkün olmamışdır. Beləliklə, bizim nəqliyyatımız və sənayemiz Bakı neft mədənlərindən çox mühüm kömək ala bilər”[2]. Xəzərticarət donanmasının gəmiləri Bakı neftini Həştərxana daşımağa başladı. Təkcə 1920-ci il aprelin 30-dan mayın 2-dək Həştərxana 12 gəmi ilə 1,3mln. pud neft aparılmışdı.

1920-ci il noyabrın 14-də Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və RSFSR arasında tranzit ticarət haqqında saziş bağlandı. Sazişdə Bakı neftinin Gürcüstanda çıxarılan daş kömürlə, meşə-ağac məmulatları və başqa məhsullarla mübadiləsi nəzərdə tutulurdu. Saziş Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları iqtisadi sahədə “əməkdaşlığı gücləndirmək” məqsədi daşısa da, əslində isə RSFSR rəhbərliyinin strateji məqsədlərinə uyğun idi. 1921-ci il aprelin 14-də isə Cənubi Qafqaz dəmiryolu, iyunun 2-də xarici ticarətdə idarəçiliyin mərkəzləşdirməsi haqqında sazişlər imzalandı. Hər üç respublikanı təmsil edən nümayəndələrin daxil olduğu kollegiyanın rəhbərlik etdiyi birləşmiş Xarici ticarət idarəsi yaradıldı.

Bu, bir tərəfdən Sovet Rusiyasının Gürcüstana olan marağının hərbi-strateji məqsədlərindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən isə Rusiyanın Azərbaycanın neft yataqlarına və limanlarına çatmaqda Gürcüstan ərazisindən tranzit yol kimi istifadə edilməsi imkanını dəyərləndirirdi. Digər Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə Ermənistan Rusiyanın ticarət-iqtisadi, hərbi-strateji və diplomatik planda marağını daha az cəlb edirdi. Sovet Rusiyası tələm-tələsik imzalanmış ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrlə iqtisadi-ticarət maraqlarının hüquqi təminatını təsbit etdi və SSRİ-nin ərazisinin genişləndirilməsi faktını reallaşdırmış oldu.

Eyni zamanda, Sovet hökuməti bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, qonşu İranla ənənəvi ticarət əlaqələrinin bərpası və daha da genişləndirilməsi üçün böyük səylərini davam etdirirdi. Bu məqsədlə 1921-ci ilin mart ayında Azərbaycan XTK-nin xətti ilə qonşu İrana 3 ticarət ekspedisiyası göndərilmişdi. Azərbaycan sovet hökumətinin və onun bu sahəyə rəhbərlik edən qurumunun gərgin səylərinə baxmayaraq, respublikanın xarici ölkələrlə ticarət balansı passiv idi. Bu vəziyyət ilk növbədə həmin qurumun xarici ticarət əməliyyatlarını səriştəsiz idarə etməsindən irəli gəlirdi. Buna görə də, 1921-ci ilin iyulundan başlayaraq bəzi dövlət müəssisələri İranla müstəqil ticarət aparırdılar.

1922-ci ilin sentyabrında Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının XKS-yə göndərdiyi məktubda göstərilirdi ki, İranın ölkəmizdəki Diplomatik nümayəndəliyi Azərbaycan hökumətindən 20 min pud pambıq lifinin maneəsiz və gömrük rüsumuna cəlb edilmədən tranzit olaraq Batuma göndərilməsinə icazə verilməsi xahişinə müsbət cavab verilsin. A.Şirvaninin imzaladığı məktubda göstərilirdi ki, bundan əvvəl Ali İqtisad Şurasının bu malların gömrük rüsumu tutulmaq şərti ilə buraxılması haqqında

qərarı İran tərəfində narazılıq yarada bilər. Buna görə, 20 min pud pambığın həqiqətən İran hökumətinə məxsus olmasını və son zamanlar hər iki ölkə arasında münasibətlərin qaydaya düşməsi faktı nəzərə alınmalıdır [3].

Sözsüz ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində RSFSR-in inhisarına aldığı malların siyahısında neft, pambıq, xam ipək və dərman bitkilərini əhatə edirdi. Neft məhsullarının ixracı hüququ RSFSR-in xarici ticarət komissarı L.Krasinin imzaladığı 1922-ci il 21 iyul tarixli qərarı yaradılan “Nefteksport” Cəmiyyətinə verildi. İran, Xorasan, Türkiyə (İstanbul vilayətindən başqa), Suriya, Fələstin, Fars körfəzi və Bolqarıstana Bakı, Batum və Poti limanlarından ixracı nəzərdə tutulurdu. Neft məhsullarının ixracı ilə əlaqədar bütün məsələlər, o cümlədən dəniz yolu ilə İrana daşınmasına icazə verilməsi səlahiyyəti Xarici ticarət komissarlığının Bakı nümayəndəsindən alınaraq Azneftin rəisinə verildi.

Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı olduqca vacib idi. Belə ki, 1921-ci ilin dekabr ayına qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan XTK İtaliya, İsveçrə və Fransa şirkətləri ilə imzalanan 6 ticarət sazişi əsasında xalça, ipək parça, barama və xəz satmaqla 166, 8 min funt sterlinq həcmində müxtəlif mallar alınmışdı. Bundan əlavə 1,5 mln. funt sterlinq məbləğində alqı-satqı sövdələşmələri imzalanmış və Təkcə Almaniyadan 60 min ədəd elektrik lampası, elektrik avadanlığı, dəmir yolu vaqonları, kənd təsərrüfatı alətləri və kütləvi tələbat malları gətirilmişdi. 1921-ci ilin fevralından başlayaraq bir neçə ay ərzində Batum vasitəsilə Avropa ölkələrinə 3326 ədəd xalça, 513 pud qara kürü, 1149 pud frizon, 55903 dəst bağırısaq, 2566 ədəd qaragül dəri, 120 pud ipək, 996 pud yun və digər valyuta tutumlu mallar göndərilmişdi. Azərbaycanla xarici iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsində maraqlı olan bir sıra ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri fəaliyyətlərini davam etdirməyə səy göstərirdilər.

Estoniya Respublikası Azərbaycanla diplomatik, siyasi münasibətlər və ticarət əlaqələri qurmaq niyyətində idi. Onlar sərbəst mal mübadiləsi və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyirdilər. Ölkənin Azərbaycanın neft məhsullarının, kənd təsərrüfatı və balıq sənaye avadanlıqlarına ehtiyacı var idi. Lakin Azərbaycan tərəfi müəyyən bəhanələrlə hətta layihəsi müzakirə olunmuş sazişi imzalamadı və Estoniya konsulu Bakıya buraxılmadı.

Əslində, 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan ticarət-iqtisadi əlaqələrində bitərəf siyasət yeridərək, Rusiyaya daha çox meyl etdi. Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr sovet hökumətinin tanınması müqabilində yaradıla bilərdi. Hətta, Azərbaycan ərazisində olan neft sənayesi və balıq vətəgələrinin Avropa dövlətlərinə konsessiyaya verilməsi ilə böyük xeyir götürə bilərdi. 1922-ci ildə keçirilən Genuya konfransında Bakı neftinə böyük maraq var idi. Neftin konsessiyaya verilməsi məsələsi müzakirə edilsə də, Rusiya buna maneə oldu. Eyni zamanda N.Nərimanov konfransda Bakı neft mədənlərinin xaricilərə konsessiyaya verilməsi məsələsini işıqlandırmışdı. O, belə hesab edirdi ki, neft

mədənlərinin qismən konsessiyaya verilməsi Azərbaycan üçün xeyirli olardı və sənayeni inkişaf etdirməyə geniş imkanlar açardı. Azərbaycanın təbii sərvətləri amansızcasına istismar edildi. Rusiya Sovet Respublikası hökuməti Bakı neftinin üzərində tam hüquqlu sahibkar kimi hərəkət edirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin digər nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Məhərrəmov İtaliya mətbuatında çıxış edərək bildirmişdi ki, bolşeviklər Azərbaycan millətinə məxsus neft mədənlərini satmağa səlahiyyətli deyillər. Onun fikrincə, Bakı neft sənayesində rus kapitalı elə də əhəmiyyətli rol oynamamışdı. Buna görə də, Abşeronun neftlə zəngin əraziləri Azərbaycan xalqına və oraya kapital qoymuş xarici şirkətlərə aid olmalı idi [4].

Genuya konfransının rəsmi görüşünün məqsədi müharibədən yeni çıxan və iqtisadi vəziyyəti dəhşətli olan Avropa xalqlarını inkişaf etdirmək olsada, əslində Azərbaycan nefti uğrunda ayrı-ayrı dövlətlərin mübarizəsi dövrü idi. Bir sözlə, 1922-ci ilin aprel ayının 10-da Genuyada keçirilən konfransda əsas məqsəd Bakı neftinin imtiyazı idi. Belə ki, konfransın sənəd və konfransa təqdim edilən memorandumlarda neftin adı qətiyyənlə çəkilməmiş və gizli saxlanılmışdı. Buna baxmayaraq, konfransda müzakirə olunan konsessiyalardan söhbət gedərkən məsələnin əsasında neftin olduğu aydın görünürdü.

Konfrans əslində Royal-Dutch və Standard Oil üzərindən ingilis-amerikan mübarizə meydanına çevrilmişdi. Belə ki, Loyd Corc Rusiya ilə konsessiyalar və icarə barədə razılığa gəlmək istəyirdi. Krasin və ingilislər ingilis-İran neft şirkətinə güzəştlərin edilməsi, Bakı və Qrozni bölgələrində neftin inhisara verilməsinə dair danışıqlar aparmışdır. Amerika bu planın baş tutmaması üçün səylər göstərmişdir [5].

Fransa hökumətinin də Azərbaycana, xüsusilə, neftə olan marağı heç də az deyildi. Belə ki, Genuya konfransı ərəfəsində Fransanın baş naziri R. Puan-kare mart ayının 31-də parlamentdəki çıxışında Azərbaycanın Fransa üçün xüsusi önəm daşdığını qeyd edərək deyirdi: "Biz Azərbaycan hökumətinin müstəqil hüquqlarını pozan hər hansı hərəkətləri tanıya bilmərik. Amerikanın mövqeyi də bizim mövqeyimizlə üst-üstə düşür" [4].

Bundan başqa, təkcə Avropa ölkələri deyil, eyni zamanda Azərbaycan SSR ilə Türkiyə hökuməti arasında ticarət əlaqələrinin bərpası o dövr üçün olduqca mühüm idi. Moskva müqaviləsi imzalanana qədər Sovet Azərbaycanı ilə Türkiyə hökuməti arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması zəif olduğundan qarşılıqlı ticarət münasibətləri də qeyri-normal şəkildə inkişaf etmişdi. Belə ki, Moskva müqaviləsi imzalanandan sonra, Sovet Azərbaycanı ilə Türkiyə hökuməti arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunması üçün yeni şərait yarandı. 1921-ci ilin martın 16-da Moskvada sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında imzalanan müqavilə hər şeydən əvvəl iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin yaradılması və inkişafını nəzərdə tuturdu. Türkiyənin neftə olan tələbatının çox hissəsi Azərbaycan vasitəsilə ödənilirdi. 1922-ci ilin yanvarında Ankarada

Sovet Ticarət nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı. Bu nümayəndəliyin vəzifəsi Türkiyə ilə ticarət münasibətlərini inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Türkiyə özünə lazım olan bir sıra zəruri malları, o cümlədən neft və neft məhsullarını, tikinti materiallarını Sovet İttifaqından almağa başladı. Cənubi Qafqaz gömrük idarəsinin məlumatında göstərilir ki, “Azərneftsindikat” yalnız Batumi limanı vasitəsilə Türkiyəyə 1922-ci ildə 9294 ton yanacaq nefti və 340 ton benzin, 1923-1924-cü illər ərzində 16931 ton yanacaq nefti 509 ton benzin, 2695 ton maşın yağı, 180 ton mazut, toxuculuq dəzgahları üçün işlədilən 48 ton motor yağı aparmışdı [6].

Moskva müqaviləsi kimi Qars anlaşması da öz növbəsində Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrinə daha da inkişafına şərait yaratdı. Hər iki ölkənin rəsmiləri ticarət əlaqələrinin qurulmasında maraqlı idi. Qars müqaviləsi iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin hüquqi əsasını təşkil edən sənəd idi. Müqavilənin 17-ci maddəsində göstərilirdi ki, hər iki ölkə əlaqələrin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədi ilə dəmir yolu, teleqraf və başqa rabitə vasitələrinin qorunmasını və mümkün sürətlə inkişafını, həmçinin insanların və məhsulların heç bir maneə olmadan sərbəst hərəkətini təmin etmək üçün bütün tədbirləri qarşılıqlı şəkildə həyata keçirməyi öz öhdəsinə götürürlər. Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında ticarət əlaqələri daha çox yerli səciyyə daşıyırdı. Belə ki, 1920-1922-ci illərdə hər iki ölkədə baş verən siyasi proseslər səbəbindən ikitərəfli iqtisadi-ticarət əlaqələri demək olar ki, pozulmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan Sovet hökuməti Türkiyə qurtuluş savaşına böyük maddi və maliyyə yardımı göstərmişdi.

Yalnız Moskva və Qars müqavilələrinin bağlanmasıdan sonra Türkiyə ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr genişlənməyə başladı.

1922-ci ilin martında Azərbaycan XTK ləğv edildi və xarici ticarət əməliyyatlarının vahid bir mərkəzdən idarə edilməsi səlahiyyətləri yeni təşkil olunmuş ZSFSR Xarici Ticarət Komissarlığı təşkil olundu. Bu komissarlığın ayrı-ayrı respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda şöbələri yaradıldı. Həmin ilin avqust ayından isə Komissarlığın yerlərdəki şöbələri dövlət idxal - ixrac kontorları ilə əvəz olundu.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova R. Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1920-1922-ci illər): Bakı: 2003. 170 s.
2. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1973, 548 s.
3. Quliyev R. Azərbaycan SSR Sovet Gömrük sistemi şəraitində (1920-1991) Bakı - 2015

4. Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Azərbaycan Diplomatik Akademiyası. Bakı, 2013. 588 s.
5. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1922 (In two volumes). Volume II, p.774
6. Əmirova Y. Azərbaycan SSR-Türkiyə münasibətləri (XX əsrin 20-ci illəri)